

התחקות אחר חווית האימהות והזוגיות בקרב נשים ללא אם:

אימהותן של נשים שהתייתמו בצעירותן ושל נשים שחוו את היעדר האם בחייהן

והשלכת החוויה על חייהן המשפחתיים ויחסיהן עם בן הזוג ועם בנותיהן

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת:

אפרת אשר

היחידה ללימודים בין תחומיים

התכנית ללימודי מגדר

הוגש לסנט של אוניברסיטת בר-אילן

אלול, תשע"ח

רמת גן

תקציר

המושג **יתמות חברתית** (Social orphanacy) מתייחס לפרטים, המשתייכים למשפחות בהן תחושת החסך היא חלק אינטגרלי של חייהם. המושג מתייחס גם למצבי הזנחה ולסיטואציות המציבות אדם בסטטוס של יתום. יתמות חברתית מתבטאת בהיעדר אשורר מצד הורה לקיומו של ילדו, כאדם בעל זהות ייחודית (Korchagina, Pishnyak & Malkova, ;Uasheva et al., 2016). מחקרים מן הארץ ומן העולם מצביעים על כך שפרקטיקות רבות מנכיחות יתמות חברתית כשיח של הסתרה, שיח שהוא פועל יוצא של נורמות חברתיות מופנמות. הסתרה זו היא מעין עוגן המשמש בשירותה של אידיאולוגיה הגמונית מסדירה. אידיאולוגיה הגמונית זו, מאדירה חוזק ובוזה לחולשה (Mazzarella, 2005; Harris, 2004; Bailey & Steeves, 2015).

עניינו של המחקר הנוכחי הוא **בסיפור חייהן של אימהות ללא אם, ותפקיד החסר בהבניית זהותן**. בבסיס המחקר עומדת הפרדיגמה ההבנייתית, כשהיא משלבת בתוכה פרספקטיבות שונות: פרספקטיבה פמיניסטית, סוציולוגית ופסיכולוגית התפתחותית. במסגרת הדיון התיאורטי נלקחים בחשבון גם עולמות תוכן שונים הדנים בתהליכי אובדן ואבל, יתמות וכינון זהות. התבוננות מפרספקטיבות מגוונות, רלוונטיות להתבוננות חברתית-מגדרית באימהות ומשמעותית ברובד האישי והממסדי, בצל היתמות, כמו גם מכלול השלכותיה ההתפתחותיות המגוונות. שתי קטגוריות של נשים נבחנו במחקר: **נשים שחוו יתמות בגיל צעיר, ונשים שלא חוו או כמעט ולא חוו הורות של אם, על אף היותה פיזית, בחיים**. מחקר זה יעסוק בניסיון להשמיע את קולן של הבנות שהפכו בעצמן לאימהות. במהלך המחקר יעשה ניסיון להתחקות אחר התנהלותן בצל היעדרותה של האם, על מכלול הפרשנויות הניתנות לחוויית החסר, במרחב הפרטי (זוגיות והורות שלהן) ובמרחב החברתי-תרבותי.

פרדיגמת המחקר הנה פרדיגמת מחקר איכותנית. ככזו, איסוף הנתונים נעשה באמצעות ראיונות מובנים למחצה (Semi structured interviews) עם 36 נשים ישראליות נשואות מהמגזר היהודי, בגילאי 30-45, להן שניים עד ארבעה ילדים, אותם (או בחלקם) הן מגדלות עדיין בביתן. מתוך 36 הנשים המראיינות, 18 נשים מוגדרות כאימהות ללא אם, נשים אלו התייטמו (מאם, בעקבות חולי) בגילאי הילדות או בגילאי ההתבגרות. הרציונל לבחירה בהן טמון בעובדה שאובדן הורה במהלך הילדות המוקדמת או המאוחרת, קרי גיל ההתבגרות, הוא אירוע מכריע, משפיע, עמוס מתחים העשוי להפוך לאירוע מארגן ולמוקד זהותי (Bozzoli, 2016; Shaw, 2009; Dowdney, 2000; אדלמן, 1997). קטגוריית הנשים השנייה כוללת 18 אימהות בגילאי 30-45 שחוו אם נוכחת-נעדרת. עם כל משתתפת, שהסכימה לקחת חלק במחקר, נערך ראיון מקדים קצר במהלכו, הובא בקצרה סיפור ההיעדרות. אימהות יתומות סיפרו בראיון מקדים זה מתי נפטרה האם, מה גרם למותה ובנות כמה הן היו בנות. בראיון מקדים זה הייתה הסתמכות על פרשנותן של המראיינות לאימהות המזניחות ולהיעדרות הרגשית מצד אימותיהן. הראיונות כללו ארבע קטגוריות תוכן: קטגוריה ראשונה נגעה בפרטים הסוציו דמוגרפיים של משתתפות המחקר. קטגוריה נוספת, התייחסה אל חוויית הזהות נוכח היעדר האם, קטגוריה שלישית בחנה את המשמעויות שנותנות הנשים ליחסים הזוגיים ולבסוף, קטגוריית תוכן אחרונה בחנה את המשגת האימהות לנוכח חסך זה. מחויבות לאפיסטמולוגיה פמיניסטית עיצבה את תכני הריאיון, כשהראיונות שנערכו הינם ראיונות פמיניסטיים השואפים

ליצירת אינטימיות בין החוקרת לבין המרואיינות, באופן הכולל גם גילוי וחשיפה עצמית של החוקרת. עיקר ניתוח הממצאים נערך דרך ניתוח תוכן קטגוריאל.

ממצאי המחקר העלו כי הנרטיב הנשי מתארגן על ציר שבמרכזו ההקשר הזהותי. מהראיונות עלו **שלוש תקופות מכוננות זהות המבנות את חוויית היתמות**. תקופות זמן אלה הן קריטיות בארגון משמעויות, אודות חוויית ההישרדות ללא אם, בניית הזוגיות והמעבר להורות. תקופות זמן אלה, היו את השלד לכתיבת פרקי הממצאים. פרק הזמן הראשון המופיע מיד לאחר אובדן האם, מתבטא בחוויה עמוקה של אובדן הבית, התפרקות וניסיון לאסוף את השברים בעזרת איתור עוגנים שיהוו תחליף הולם לדמות האם שאבדה. עוגנים אלה מתבררים לעיתים כמשענת קנה רצוף, בשל היותם זמניים, חולפים או מאכזבים, אם כי ישנם מקרים שהעוגן נותר יציב ומלווה את הבת הננטשת לאורך זמן. יחד עם זאת התחושה כי הבית חסר, נותרת בעינה גם לאחר מציאת הדמות החלופית, מה שמגדיל את תחושת הבדידות ואת כינון זהות ה"אחרת". למעשה היעדר האם (בין אם בחייה ובין אם במותה) הופכת אותן לנשים שלמדו שעליהן להתמודד עם חייהן בעצמן. באופן זה הן מפתחות "שריר חברתי" באמצעותן הן פועלות במרחבים שונים. יחד עם זאת מעטפת כוח זו נסדקת, כשהיא מסתירה את הילדה שננטשה, אותה ילדה שעדיין מרימה גבה בתמיהה לכל מחווה של רכות אימהית, רכות אליה היא משוועת. פרק הזמן השני הוא במעבר לזוגיות. זהו בעצם הרגע הראשון, לאחר אובדן האם, שמיוצר ניסיון חדש להבנות דיאדה המתאפיינת במארג יחסים רגשי ואינטימי. בשלב זה עדיין לא מתבססת חוויית הבית, שלב זהותי זה מתאפיין דווקא בניסיון לפתור את המורכבות הרגשית שנוצרה עקב חסרונה של האם. ניסיונות לפתרונות אלו מובאים אל הקשר הזוגי ומושלכים על בן הזוג בצורת פנטזיות, מאוויים כמוסים, ודרישות שלעיתים אינן עולות בקנה אחד עם מה שבן זוג מסוגל להעניק. לצד תחושות אלו, מפעמת גם התחושה כי הן אינן ראויות לזוגיות או אינן יודעות להיות בנות זוג מיטיבות. מתח זה שבין הפחתה עצמית לציפיות ואף לדרישות מבן הזוג, מעודד את שעתוק תחושת הנטישה והחסר. את הצורך, נשים אלו מביאות בכל כוחן אל הקשר הזוגי, ובכך הופכות את הדיאדה הזוגית למערכת יחסים א-סימטרית אשר במובנים רבים אינה מאפשרת דיאלוג של אישה ובעל. המערכת הזוגית הופכת למערכת יחסי כח בה ממקמת האישה את עצמה כילדה, ואת בן הזוג כהורה. נטייה זו ניכרת כבר בעת בחירת בן הזוג, בחירה שנעשית באמצעות "רשימה", כשההתחברות לבן הזוג הינה תוצר של מערכת שיקולים רציונאלית ולא רגשית. הרגשות האינטימיים מוחלפים ברגשות המתבססים על צורך, וכשצורך הורי זה אינו מקבל מענה, מתבטאת אי שביעות רצון מהקשר הזוגי. אינטראקציה זו מעניינת לבחינה כאשר הופכת האישה לאם בעצמה, ובעל כורחה היא חייבת לגלם את הדמות המבוגרת לביתה שלה. מהראיונות עולה כי דווקא המשגת הבית מתרחשת שעה שהנשים הופכות לאימהות- פרק הזמן השלישי.

מהראיונות עולה כי חווית האימהות לבנות, בקרב נשים ללא אם, היא מורכבת, ומנגישה יותר מכל חוויה אחרת, תכנים זהותיים הקשורים ליתמות. זהו שוב קשר דיאדי, אך הפעם הן בתפקיד הנושא בחובו כוח והן מנווטות את הקשר. לשם כך הן נדרשות לאסטרטגיות. אסטרטגיות אלה מופיעות לדוגמא דרך שליטה ופיקוח, התבוננות, הקפדה על ניראות נורמטיבית, ומתן כלים הישרדותיים לבנות מחד, ומאידך גוננות וקושי לייצר נפרדות.

ההבדל בין שתי קבוצות המרואיינות ניכר בעיקר בתקופת החיים השלישית. למרות שדילמה בין היפרדות ואוטונומיה משותפת לשתי קבוצות הנשים, הסימביוזה בולטת יותר בקרב

אימהות יתומות. אלה חשות את אימהותן המתות דרך בנותיהן, מבקשות ליצור את ההמשכיות שנגדעה מוקדם ומתקשות עוד יותר לעודד חוויות המצריכות אוטונומיה. אימהות יתומות, המצויות במערכת יחסים סימביוטית עם בנותיהן, טוענות שהן מעוניינות להעניק לבנותיהן אפשרויות להתפתחות וצמיחה, המלוות בפחות התנסויות של סבל, מחסור וקיפוח, בהשוואה מנוגדת למה שהן חוו. אימהות יתומות מתקשות להיפרד ולמעשה אין בינן לבין הבנות תחזוק של יחסים קרובים, אלא מערכת יחסים המתחזקת את העצמי האימהי הנוטה להיטמע ומאפשרת יחסים חסרי גבולות. גם בקרב נשים החשות מוזנחות על ידי אימותיהן הבנות עומדות במרכז עולמן, אך הפרקטיקה היא אחרת. מצידן קיימת תחושה חזקה של פיקוח על צעדי הבנות כדי שתהיינה "כמו כולם" כך שעיקר תשומת הלב היא על מילוי חוסרים, תוך הקפדה על התנהלות נורמטיבית מצד הבת. התנהגות אימהית זו מוסברת על רקע חווית היעדרות האם מבחירה, לה נזקים, אותם חוששת האם להעביר לביתה כקשיים בפיתוח אישיות בוגרת, עצמאית והרמונית, המאפשרת להשתלב בהצלחה בחברה. רבות נכתב על הצורך בתיקון בין יחסי האם והבת. לעיתים רחוקות, עם המעבר לאימהות נעשה סוג של תיקון בין האימהות לבנות. התיקון הוא בעיקר במישור האינסטרומנטלי אבל הסליחה אינה מלאה והפיוס אינו מושלם. לאורך השנים נעזרות נשים אלו בפרקטיקות שונות כחלק מעיצוב זהותן האישית, הזוגית והאימהית. בקרב חלק מהבנות לאימהות נוכחות נעדרות נמצא גיוס הגוף כפרקטיקה, ולמעשה כשגופן חולה הן מקבלות את הטיפול האימהי לו הן מייחלות. אם כן, פרקטיקה זו של גיוס הגוף מנכיחה את הגוף במקום שחסר מגע אימהי. חלק מהאימהות היתומות נאחזות בדת. הדת מהווה מעין עוגן ומשמשת כפרקטיקה מוכרת בשירותה של אידיאולוגיה הגמונית מסדירה שאינה מעודדת תקשורת פתוחה בנוגע לתחושות אבל ואובדן אימהי. רוב הבנות היתומות במחקר מפתחות סוג של אימהות אקולוגית המתבטאת בלהיטות לשמור על חייהן למען הילדים. דרך ייחוס סיבה, תוך ניסיון להבין את העולם שסביבן ולשלוט בו, מקפידות אלה לשמור על בריאותן, לאכול בריא, להיבדק באופן תכוף ולעסוק בספורט, דבר שהן מנסות להנחיל ככל האפשר אף לילדיהן ולבני זוגן. פרקטיקה זו תואמת תפיסה אקו פמיניסטית המדגישה את המודעות הסביבתית אשר בשילוב עם מודעות פמיניסטית, תוכל להביא לפתרון בעיות של קיימות. פרקטיקה של נראות משותפת לאימהות משתי קבוצות המחקר, אך גילוייה מעט שונים: בעוד שלסיפור המוות נלווית סיפורה של שתיקה והשתקה, המקבילה בעצמה למוות במובן מסוים (ליבלד, 2007), הקפדה על נראות בקרבן מתבטאת בדחיפה עצמית להישגים אותם ניתן לכמת. בקרב בנות שאימותיהן נחווות כמזניחות, נוכחת חוויה של היעדר הכרה בהן כישות בעלת זהות מובחנת ועולם ייחודי. היבט זה הן מבקשות לתקן דרך יישום דגם הורי מרוכז ילד (Child centered) (Silverman, 2000).

במחקר קיים, בנוסף לניתוח התוכן הקטגוריאל, אף ניתוח צורני קטגוריאל המתייחס אל מטבעות הלשון, המטאפורות, כפי שנשמעו מתיאורי הנשים. התייחסות נוספת זו נשענת על "המודל המרובע" של ליבלד, תובל-משיח וזילבר (2010), המציעות לנתח את החומר שנאסף במחקר, באמצעות שני סוגי הבחנות, הבחנה בין השלם לחלקיו, והבחנה בין התוכן לצורה. מטאפורות אלה נמצאו מצדיקות ואף מחזקות את ממצאי המחקר, באופן שהתארגנו על צירי הזמן בהקשר הזהותי. מניתוח המטאפורות עולה תמונה ייחודית לכל אחת משתי הקבוצות: בקרב האימהות היתומות בולט הרצון בהסתרת החוסר, ובמקביל החיפוש אחר מעטפת. אלה מודגמים היטב דרך מטאפורת "המפלצת הכלואה" כך ש"העבר והאני האמיתי לא יתפרץ". מאידך, בקרב האימהות להן אימהות נוכחות-נעדרות עולה תמונה של קיפוח וניצול שמתבטאת לדוגמא במטאפורה "הייתי השפחה של

הבית". בנוסף, נעשתה קריאת של הממצאים בהרמנויטיקה של חשד (דה מיסטיפיקציה). ממצאי המחקר בקריאה חשדנית מתכתבים עם תכנים פמיניסטיים אשר רואים בקידוש האידיאל האימהי משטר אמת המכונן כתודעת אמת, המבקש לשמר את דיכוי האישה. באשר לאימהות שחו או מזניחה, קידוש האידיאל האימהי, המוכר גם בשם "מיתוס האימהות", מהווה בסיס לייצור מתמיד של דימויים וייצוגים של אימהות כושלות, כשהאימהות נשפטות על סמך אידיאלים מחמירים, האופייניים לתרבות היהודית לדורותיה, בהם הן נוכחות כסובייקט בלבד ולא כאובייקט. הזהות האימהית מעוצבות מתוך תודעתן של הבנות. נדירות לעומתן הן האימהות המעוצבות מתוך תודעתן שלהן, כסובייקטים עצמאיים. קריאה חתרנית כזו אפשרית גם מניתוח באשר לזהות האימהות שאימותיהן נפטרה. ממצאי המחקר העלו דמות אם מגוננת, חרדה ואינטנסיבית (Intensive mothering) (Hays, 1996; Christopher, 2012), כשמורכבות הקשר בינה לבין ביתה סובבת סביב שאלת ההיפרדות והאוטונומיה. למעשה גם בדבריהן של האימהות היתומות אין ביטוי למהותן כסובייקט, כשהאימהות מצאו עצמן מודרות מצרכיהן והדימוי של אהבת אם נותר דרך נתינה בלבד. ממצאים אלה נמצאו מפתיעים על רקע פירוק תפיסות שמרניות ודיכוטומיות אלו על ידי הגות פמיניסטית ענפה (Manoogian, 2015 Chodorow, 1978; Young, 1990; Christopher, 2012); ריץ', 2002; פלגי-הקר, 2005; פרוני, 2009; פרידמן, 2011; דונת, 2017).

לסיכום, נראה כי תרומתו של מחקר זה, היא ראשית בייחודו הספציפי להתבוננות ביתמות, על נגזרותיה הפיזיות הממשיות (אם שנפטרה), לעומת אלו המטאפיזיות (אם נוכחת נעדרת). מבט זה הוא בעל ערך בקונטקסט תרבותי ישראלי, למוד אובדן ושכול, קונטקסט המדרג מעצם טיבו, את השכול על פי רמות הכרה והוקרה. קטגוריית הנשים נעדרות האם, במובנים רבים, נותרות להמשיך את חייהן כשהחסך, מפעם בתוכן, אך נעדר מהכרה ממסדית רשמית (במיוחד אצל נשים שאמן הייתה נוכחת נפקדת). נשים אלה זקוקות למענה פסיכולוגי ורגשי, ואף לכלים שיאפשרו להן רווחה יומיומית. נראה כי גילויי הנרטיב הנשי עשוי לתרום ולקדם מטרות אלה. בנוסף, ערכו הפמיניסטי של המחקר הוא ב"הבאת הקול הנשי", ללימוד ההתמודדות, בחברה הגמונית המייצרת ציווי כמעט טוטאלי "להמשיך את החיים למען הדור הבא". ההתנגדות לציווי תרבותי זה מתאפיינת בעצירה סימבולית המכוונת להתבונן באופן פמיניסטי ביקורתי במשמעויות הנשיות ליתמות ולאובדן. יחד עם זאת, מחקר זה שם במרכזו את תפקיד החסר בהבניית הזהות הנשית, ונראה כי הדיון באובדן הורים ככלל, ייתרם מדיון עתידי במשמעויות שנותנות בנות לאובדן האב, ובדומה בניס להיעדר הורה.